

Tilburg University

Hoe de Nederlandse literatuur het internet bedenkt. Inleiding [tot het themanummer 'Het internet verbeeld. Literatuur en het digitale']

Bernaerts, Lars; Bluijs, Siebe; van de Ven, Inge

Published in:

Nederlandse letterkunde: Driemaandelijks tijdschrift

Publication date:

2023

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Bernaerts, L., Bluijs, S., & van de Ven, I. (2023). Hoe de Nederlandse literatuur het internet bedenkt. Inleiding [tot het themanummer 'Het internet verbeeld. Literatuur en het digitale']. *Nederlandse letterkunde: Driemaandelijks tijdschrift*, 28(2), 113-124.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Hoe de Nederlandse literatuur het internet bedenkt.

Inleiding

Lars Bernaerts, Siebe Bluijs & Inge van de Ven

1. Inleiding

De aard en functie van digitale media zijn in de afgelopen decennia ingrijpend veranderd. Niet zo lang geleden gold de term ‘nieuwe media’ nog als een synoniem voor alles wat met het digitale te maken had. Het adjectief ‘nieuw’ dekt echter niet langer de lading. Voor grote groepen mensen zijn genetwerkte communicatiemiddelen inmiddels vertrouwd en alledaags geworden. Volgens verschillende onderzoekers zijn we dan ook aanbeland in een postdigitaal tijdperk, waarin de verschillen tussen online en offline, tussen analogoog en digitaal zijn vervaagd.¹ Eigen aan de postdigitale conditie is het feit dat de werking en ideologieën van digitale media steeds meer verborgen raken. Vanuit het perspectief van remediatie (‘remediation’) kunnen we stellen dat digitale media doorzichtig zijn geworden (ze leunen op ‘immediacy’) door hun alomtegenwoordigheid (‘hypermediacy’).²

Deze onzichtbaarheid van digitale media vormt een probleem. Want terwijl digitale media in toenemende mate onderdeel zijn van onze levens, is de infrastructuur van het internet steeds meer in handen van een handvol bedrijven, draagt ons internetgebruik bij aan klimaatverandering en wordt de privacy van gebruikers met voeten getreden door zowel commerciële partijen als nationale veiligheidsdiensten. Digitale middelen worden niet alleen gebruikt door mensen, maar steeds vaker worden ze gebruikt *op* mensen. Zo speelden discriminatoire algoritmes een kwalijke rol in het toeslagenschandaal en werden de uitslagen van de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016 en het Brexit-referendum in Engeland mede bepaald door doelgerichte advertenties op sociale media. Onderzoekers luiden dan ook de alarmbel over de ‘platformisering’ van de samenleving en wijzen op de grote impact van algoritmes en artificiële intelligentie op domeinen als het recht en de economie.³

In literatuur worden deze ontwikkelingen weerspiegeld, maar ook heroverwogen en kritisch beschouwd. Met verwijzing naar de Russische

formalist Viktor Sjklovski stelt filosofe Miriam Rasch dat literatuur bij uitstek in staat is om de alomtegenwoordige digitale media te vervreemden ('ostranenie').⁴ Ook literatuurwetenschapper Spencer Jordan stelt dat 'writers should evolve a "post-digital poetics" capable of defamiliarizing our digitized condition. And in so doing, making what was invisible visible again'.⁵ De veranderde aard en functie van digitale media vragen dus enerzijds om nieuwe literaire perspectieven en benaderingen. Anderzijds kan literatuur ook bijdragen tot gewenning en acceptatie: digitale media maken ondertussen deel uit van werelden die romans en verhalen als vertrouwd en aanvaardbaar voorstellen. Bovendien verandert de literatuur zelf in digitale en postdigitale tijden. Dat alles toont dit themanummer aan. Daarbij laat het de eigenheid van de technoculturele context zien door aandacht te bieden aan de literaire verbeelding van digitalisering in de Nederlandse (digitale) literatuur.

2. Verbeelding als voorgeschiedenis

Wie de huidige gedigitaliseerde samenleving wil begrijpen, doet er goed om de blik te richten op het verleden en op de literatuur, zo blijkt uit diverse bijdragen aan dit themanummer. Zo gaan literaire verbeeldingen dikwijls vooraf aan technologische innovaties. Denken we maar aan de futuristische denkbeelden uit de historische avant-garde die Frank Hellemans in *Mediatisering en literatuur* (1996) ziet in de opkomst van mediatechnologieën en digitalisering.⁶ In de 'draadloze verbeelding' en de technopoëtica van de Italiaanse futurist Filippo Marinetti herkent Hellemans een digitale logica. Makers van digitale technologieën laten zich zelfs inspireren door literatuur en gebruikers leren mede op basis van bestaande culturele verbeeldingen betekenis geven aan nieuwe technologieën. Een analyse van die culturele (voor)geschiedenis leert ons dat eerdere wens- en angstbeelden over technologieën, die de literatuur verlevendigden, mee resoneren in huidige debatten over de digitalisering. Telkenmale worden er democratische waarden toegedicht aan digitale innovaties of wordt er gewaarschuwd voor de ontwrichtende effecten ervan. In literatuur worden deze denkbeelden met elkaar geconfronteerd en ge(her)contextualiseerd.

In de culturele verbeelding van digitale technologieën vormen de jaren negentig van de vorige eeuw een omslagpunt. In die jaren veranderden computers van een hulpmiddel voor kantoormedewerkers in een cultureel fenomeen. In dit themanummer laten Ruben Vanden Berghe en Siebe Bluijs dat zien in hun stuk over de literaire verbeelding van het internet. Zij tonen

in hun reflectie dat de culturele en technologische voorgeschiedenis van die technologie nauw met elkaar samenhangen. Hun media-archeologische benadering koppelen ze aan een close reading van twee literaire werken uit de jaren negentig: Dirk van Weeldens roman *Oase* (1994) en het collectieve hoorspel *Station het oor* (1994). Beide werken ontstonden binnen de context van De Digitale Stad. Dat project liet het Nederlandse publiek kennismaken met het internet. In de lezing van Vanden Berghe en Bluijs staat de vraag centraal wat we kunnen leren van de literaire verbeelding van het internet in die begintagen.

In haar bijdrage focust Inge van de Ven eveneens op de jaren waarin het hedendaagse digitale landschap zich begint af te tekenen. Van de Ven leest J.J. Voskuils monumentale zevendelige romanreeks *Het Bureau* (1996-2000) tegen de achtergrond van de begintagen van het hedendaagse informatietijdperk, waarbij het kunnen schakelen tussen verschillende vormen van aandacht een belangrijke vaardigheid wordt. Zij leest de cyclus als een vroege 'databaseroman', waarin literair proza wordt gekenmerkt door serialiteit, inclusiviteit, kwantitatieve representatievormen en (schijnbare) oneindigheid. De uitdaging om relevante elementen te onderscheiden van irrelevanten speelt een centrale rol op verschillende niveaus: thematisch (intradiëgetisch), creatief (het schrijfproces) en hermeneutisch (het werk van lezers). Op al deze niveaus wordt een openheid voor schijnbaar irrelevant informatie gethematiseerd of verondersteld. Met behulp van filosofe Catherine Malabou's onderscheid tussen plasticiteit en flexibiliteit betoogt Van de Ven dat romans als *Het Bureau* de lezer een mogelijkheid bieden zich te verzetten tegen de vereisten van de aandachtseconomie.⁷

In de jaren negentig heerste de overtuiging dat zo veel mogelijk mensen toegang moesten krijgen tot digitale media: als iedereen met elkaar verbonden zou zijn, zou dat leiden tot meer wederzijds begrip, zo was de belofte. In het postdigitale tijdperk dienen zich nieuwe vragen aan rondom het thema van toegankelijkheid. Steeds meer mensen hebben tegenwoordig toegang tot digitale media, maar dat heeft niet geleid tot de veronderstelde emancipatie van gemarginaliseerde groepen. In haar bijdrage onderzoekt Hannah Ackermans de kwestie van toegankelijkheid aan de hand van verschillende gevalstudies binnen het domein van de digitale literatuur: onder meer een literaire meditatie-app, een Flashgedicht en een interactief audioboek voor kinderen komen aan bod. Volgens Ackermans verwijst de term 'toegankelijk' in het huidige digitale domein naar drie aspecten: beschikbaarheid, laagdrempeligheid, en toegankelijkheid voor mensen met een beperking. Die verschillende betekenissen brengt Ackermans in verband met het concept van 'vervreemding' – een begrip dat van oudsher

met digitale literatuur wordt geassocieerd. Ackermans vraagt zich af voor wie digitale literatuur vervreemdend is en welke kennis, middelen en vaardigheden noodzakelijk zijn om vervreemding te (h)erkennen.

De bijdragen in dit themanummer laten zodoende zien dat nieuwe tijden nieuwe vragen, strategieën en metaforen vereisen. Zo waren in de jaren negentig termen als ‘elektronische snelweg’ of ‘digitale steden’ courant om over het internet te spreken, maar evengoed werd het digitale domein voorgesteld als een onontgonnen terrein dat wachtte op exploitatie. Dergelijke metaforen hebben plaatsgemaakt voor nieuwe metaforen, zoals de ‘cloud’, en esthetische categorieën, zoals ‘pattern aesthetics’, een term die centraal staat in de bijdrage van Stephan Besser. Zijn artikel verbindt een close reading van Maxim Februari’s roman *Klont* (2017) met een onderzoek naar de esthetiek van dataficatie in recente discussies over digitalisering. Volgens Besser wordt die esthetiek gekenmerkt door een nadruk op patronen. In zijn interdisciplinaire analyse laat Besser enerzijds zien hoe een dergelijke ‘pattern aesthetics’ vorm krijgt in Februari’s roman. Anderzijds toont hij aan dat de roman aansluit bij een recente tegenbeweging die juist het amorfe en abjecte karakter van de dataficatie benadrukt. Die tegenbeweging stelt data veeleer voor als een vormloze, stroperige en entropische massa. Een vertegenwoordiger van die laatste positie is de eerdergenoemde Rasch, die *Klont* inzet in haar kritiek op het esthetische ideaal van frictieloze gladheid in discoursen van digitalisering.

3. Centrale concepten

Zoals hierboven al bleek, roept de studie van literatuur en digitalisering haar eigen concepten in het leven. Ze verdienen in deze introductie wat meer aandacht, omdat ze in de neerlandistiek nog niet ingeburgerd zijn: het postdigitale, dataficering, dataïsme en de symbolische vorm van de databank. Een vaak gehoorde karakterisering van ons huidige mediamoment is dat we leven in ‘postdigitale’ tijden. Met deze term wordt geenszins geïmpliceerd dat we inmiddels ‘voorbij’ het digitale zijn. Veeleer is de digitale revolutie nu zozeer doorgedrongen in alle facetten van het dagelijkse individuele en collectieve bestaan dat we haar nauwelijks meer opmerken. Het is inmiddels onmogelijk om ons een leven voor te stellen zonder digitale tools die ons bijstaan in interpersoonlijke communicatie, werk, reizen en nieuwsvoorziening.

De artikelen in dit themanummer beschouwen ieder op eigen wijze het vermogen van literatuur om digitale technologie te de-automatiseren. Zo laten Bluijs en Vanden Berghe zien hoe literaire middelen worden ingezet

om kritisch te reflecteren op mediatechnologie. Ackermans toont hoe elektronische of digitale literatuur niet alleen vervreemdend is qua beeldtaal en stijlfiguren, maar ook qua vorm en materialiteit: 'Het is niet alleen het taalgebruik, maar ook de mediale vorm die vervreemdt.' Wat door die literatuur vervreemd wordt, is precies ons alledaagse, 'automatische' gebruik van digitale media in de postdigitale conditie. Tegelijkertijd zou die elektronische literatuur niet mogelijk zijn zonder diezelfde digitale technologie. Om die vervreemding te bewerkstelligen, zo toont Ackermans aan, moet rekening worden gehouden met verschillen tussen lezers: als een digitaal literair werk niet toegankelijk is voor bijvoorbeeld een slechtziende lezer, dan zal het effect van vervreemding niet bereikt worden.

Het postdigitale tijdperk kenmerkt zich door een hoge mate van dataficering, een tweede concept dat de bijdragen aan dit themanummer verbindt. Dataficering, het kwantificeren van informatie, wordt ingezet als middel om menselijk gedrag in kaart te brengen, in de gaten te houden en te voorspellen. In *Big Data. A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think* (2013) formuleren Viktor Mayer-Schönberger en Kenneth Cukier een voorspelling: naarmate *big data*-technologie systematisch geïntegreerd wordt in ons dagelijks leven, kunnen we de wereld begrijpen vanuit een steeds meer omvattend perspectief dan ooit tevoren. Dit noemen zij een 'N=all of the mind', een 'compulsion to get everything, to see everything from every possible angle'. Ze fantaseren over het in kaart brengen van 'alles', een verlangen 'to [help] us get closer to reality'.⁸ Digitalisering stelt ons in staat om vrijwel onmiddellijk enorme hoeveelheden gegevens op te halen in 'real time'. Door die gelijktijdigheid ontstaat de illusie van onmiddellijkheid.⁹ Daarbij lijkt het (digitale) medium zichzelf uit te wissen en creëert het een directe relatie tussen de inhoud en de ontvanger, die niet (geheel) beseft dat ze met een medium geconfronteerd wordt.

De omvang van data (dat 'het gegevene' betekent in het Latijn), of het aantal datapunten, wordt een correlaat van objectieve kennis: danah Boyd en Kate Crawford noemen dit de 'mythos' van big data.¹⁰ Big data worden dan ten onrechte gezien als onafhankelijk van representatie, betekenisgeving en menselijke ervaring. José van Dijck is kritisch over die droom van positivisme, onmiddellijkheid en transparantie. Zij noemt die ideologie van dataficering 'dataïsme'. Die ideologie impliceert de opheffing van het onderscheid tussen de observatie en het geobserveerde fenomeen.¹¹

De stukken in dit themanummer onderschrijven dat belang van data elk op eigen wijze, ook door kritiek op het dataïsme. Dataficering staat centraal in het artikel van Besser, die de verbeelding van 'het socio-technologische proces van dataficering' analyseert in *Klont*. Hierbij laat hij zien dat

dataficering verre van ‘onmiddellijk’ is, en een specifieke esthetiek, een eigen imaginaire vorm en materialiteit heeft in de culturele verbeelding. Dat geldt zowel voor de populaire cultuur als de literatuur. Besser bespreekt zowel de populaire esthetiek van dataficering, ‘gebaseerd op discrete patronen en binaire rasters’, met als voorbeeld David M. Berry’s ‘pattern aesthetics’, als een zogeheten ‘counter-esthetiek’ die zich daartegen afzet en vormeloosheid benadrukt. Met zijn lezing van *Klont* laat hij zien dat beide verbeeldingen van dataficering ideologisch geladen zijn.

Tot slot heeft de toenemende nadruk op dataficering ertoe geleid dat samenleving én literatuur de ‘symbolische vorm’ van de databank incorporeren. De term is ontleend aan Lev Manovich, die in *The Language of New Media* (2001) stelt: ‘After the novel, and subsequently cinema, privileged narrative as the key form of cultural expression of the modern age, the computer age introduces its correlate – the database.’¹² De vorm van de databank wordt gekenmerkt door non-causaliteit en openheid: een potentieel oneindig aantal elementen kan steeds worden toegevoegd, wat de structuur dynamisch maakt. Die invloed van de alomtegenwoordigheid van databanken is merkbaar in hedendaagse literatuur, maar ook, zo betoogt Van de Ven in haar bijdrage, in een canonieke romancyclus die doorgaans niet in het licht van digitale media wordt beschouwd, namelijk *Het Bureau* van Voskuil. Ze plaatst dat werk aan het begin van het hedendaagse informatietijdperk en leest het als een vroege databankroman, of proto-databankroman, waarin literair proza wordt gekenmerkt door serialiteit, inclusiviteit, kwantitatieve representatievormen en (schijnbare) oneindigheid. Ook hier geldt weer dat de literatuur die databankstructuren niet kritiekloos incorporeert, maar er ook iets mee doet: Voskuils romancyclus nodigt de lezer uit om zelf het ‘werk’ te doen dat bestaat uit het sorteren van het relevante en het irrelevante.

4. Literaire doorwerking

Dit themanummer leert ons ten slotte hoe de Nederlandse literatuur de digitale omwenteling tot in zijn vezels laat doordringen. De vorm en eigenheid van literatuur dragen de sporen van de komst van het internet. Het is nog maar recent dat onderzoekers in de Nederlandse letterkunde dit soort impact nagaan en dit themanummer draagt uitdrukkelijk bij tot dit onderzoeksveld.¹³ Als we literatuur zien als de *circulatie* van *verbeelding* in de vorm van creatieve *taal*, dan kunnen we begrijpen hoe de digitale omwenteling inwerkt op de eigenheid van literatuur.

Literatuur *circuleert* vandaag in sterke mate op het internet. Het literaire veld dat literatuur mede afbakt, krijgt dus ook een digitale gedaante. Dat is evident het geval voor de elektronische literatuur die Ackermans in haar artikel introduceert, maar in de huidige postdigitale tijden is er geen enkel facet van het literaire veld meer dat géén digitale dimensie heeft. Alles wat de literatuur mee vormt, van literaire tijdschriften tot literatuuronderwijs en literaire evenementen, leeft ook op het internet. Bovendien is de leeservaring – de ervaring die tevens de singulariteit van het literaire werk uitmaakt – vandaag gekleurd door digitalisering, of we nu op een e-reader lezen of net tijdens het lezen afgeleid worden door ons eigen surfgedrag en door sociale media. Ook al blijft het gedrukte boek springlevend in tijden van digitaal lezen, zoals Niels Bakker al empirisch constateerde in 2010, voor de meesten onder ons is de aard van het lezen vandaag aangetast door de vertrouwdheid met het internet.¹⁴ Het is het centrale punt dat de journalist Nicholas Carr maakte in zijn spraakmakende boek *The Shallows* (2010): door zijn plasticiteit heeft het menselijke brein zich kunnen aanpassen aan het onderbroken, oppervlakkige lezen op het internet, maar dat heeft consequenties voor de kwaliteit van het lezen in het algemeen.

Literatuur *verbeeldt* voorts de mogelijkheden van het internet, van virtuele werelden, dataficering, sociale media en digitale communicatie. Twee artikelen in het themanummer demonstreren wat die literaire verkenning van digitale mogelijkheden in de jaren negentig opleverde. In hun analyse van het hoorspel *Station het oor* en de roman *Oase* laten Vanden Berghe en Bluijs zien dat literatuur verbeeldingspatronen bekritiseert en ontwikkelt om een opkomend fenomeen als het internet te vatten én te sturen. Van de Ven spoort de dataficering die we vandaag zo inherent verbinden met het internet op in Voskuils cyclus *Het Bureau*: de cyclus is een voorloper van de esthetiek van de databank die de roman zo gretig heeft ontplooid sinds de opkomst van het internet.

Literatuur gaat ook de dialoog aan met de eigen *taal* van de digitale wereld. Er ontstaan talige genres uit de fascinatie voor digitale mogelijkheden of ze krijgen een nieuwe impuls door de komst van het internet: *cybertext*, *code poetry*, interactieve literatuur of virtuele autobiografieën.¹⁵ We zien ook code, jargon, programmeertaal en chatgesprekken verschijnen in poëzie of romans. In Februari's *Klont* verschijnen bijvoorbeeld stukjes digitale code in de tekst. Die vervreemdende passages passen in wat Besser in zijn bijdrage een 'counter-esthetiek' noemt, een literair verzet tegen de heersende voorstelling van dataficering vandaag.

De artikelen in dit nummer laten de verstrengeling van literariteit en digitalisering op vier vlakken zien. Ten eerste is er de eerder vermelde circulatie van literatuur via nieuwe dragers. Heerst vandaag de veronderstelling dat het internet en allerlei digitale platforms als verspreidingsvormen de literatuur toegankelijker maken, dan biedt de bijdrage van Ackermans in dit themanummer bijvoorbeeld een genuanceerde kritiek.

Die nieuwe dragers kunnen nog steeds traditionele literaire vormen verspreiden, maar geven ten tweede ook aanleiding tot nieuwe literaire vormen, tot literatuur die 'digitaal geboren' is en inspeelt op of zich nadrukkelijk afkeert van digitale tendensen. In Ackermans' artikel vinden we tot de verbeelding sprekende voorbeelden, zoals het locatiegebonden gedicht in *Lijn 3* (2018) van International Silence en Lieke Marsman, dat zich bedient van *augmented reality*.

Ook in bredere en minder zichtbare zin verandert de literatuur. Bestaande vormen, bijvoorbeeld een genre als de roman of het hoorspel, nemen ten derde een nieuwe gedaante aan als reactie op de epistemologische en ontologische schokgolf die het internet teweegbrengt. Dat blijkt duidelijk in de databank-esthetiek van *Klont* en *Het Bureau*. Zij tonen de overgang van verhaal naar databank die Manovich al beschreef. Literaire werken spelen hun potentieel uit om precies de verhoudingen tussen verhaal en databank te problematiseren. De overdaad aan gegevens die de romans van *Het Bureau* bijeenbrengen of die hoofdpersonage Maarten Koning in zijn job verzamelt, gaat samen met een narratieve voortgang, maar verhindert die voortgang ook. In *Klont* ontstaat nog nadrukkelijker een romanvorm die het negatief vormt van de dataficering, zo toont Besser aan. Ook met betrekking tot *Station het oor* kunnen we stellen dat nieuwe esthetische mogelijkheden beproefd worden, omdat de technologische en culturele context ze oproepen: het gaat om een collectief hoorspel in zes afleveringen op basis van het Amsterdamse project De Digitale Stad, een vroege online gemeenschap.

Ten slotte kan literatuur in de formalistische zin een publiek vervreemden van het ondertussen vertrouwde internet. Met literaire technieken porren literaire teksten de lezer aan tot kritische afstand. De casussen van Vanden Berghe en Bluijs vallen bijvoorbeeld niet eenduidig onder te brengen in een techno-optimistisch of een techno-pessimistisch kamp als het over de opkomst van het internet gaat. *Oase* gebruikt ruimtelijke metaforen – het internet als woestijn of als nieuw continent – om utopische voorstellingen te counteren. De roman laat het hoofdpersonage brieven aan zijn ongeboren zoon schrijven om zo de inzet van de toekomst te verlevendigen. In Februari's roman is het de titelmetafoor van de klont die de aanleiding vormt voor een

mediatheoretische en ideologische analyse door Besser. Ook elektronische literatuur revitaliseert de vervreemdingsesthetiek, zoals Ackermans aantoonst. Experimentele digitale werken zetten de ideologie van het internet én van elektronische literatuur op de voorgrond. Ackermans belicht in het bijzonder de licht- en schaduwzijden van de vermeende toegankelijkheid van digitale werken. Toegankelijkheid blijkt een loze belofte als er voortdurend software en platforms verdwijnen of, zoals gezegd, als lezers met een functiebeperking digitaal werk niet kunnen ervaren.

Als geheel geeft dit themanummer inzicht in de manier waarop de Nederlandse literatuur, vooral de roman en de elektronische literatuur, de impact van digitalisering verbeelden. Gaandeweg reikt het nummer theoretische kaders aan om die verregaande impact te onderzoeken. Zo wijst het ook de weg naar toekomstig onderzoek. Uit het nummer blijkt dat er de komende jaren meer onderzoek nodig zal zijn op drie vlakken. Ten eerste zijn de genres van de elektronische literatuur voortdurend in ontwikkeling en gaan ze steeds nieuwe huwelijken aan met traditionele genres. Toekomstig onderzoek kan zich daarop richten. Het moet nagaan hoe de literatuur die op het internet verschijnt en circuleert zich aan die digitale omgeving aanpast en die omgeving mee vormt. Ten tweede kunnen we constateren dat het digitale evenzeer een tegenreactie kan oproepen. Hedendaagse romans kunnen zich door hun verhaaluniversum onttrekken aan de digitale wereld of ze kunnen zich door hun vorm als een nadrukkelijk analoog medium voorstellen. Die subtielere literaire effecten van de digitalisering zeggen veel over het statuut, de veerkracht en het kritische potentieel van de literatuur. Ten derde draagt de literatuur zowel in de vorm als in de thematiek de sporen van de vele gezichten van de digitalisering. Denken we maar aan databankstructuren of programmeertaal in romans, de integratie van chatgesprekken of het gebruik van generatieve kunstmatige intelligentie. Al die vormen en genres verdienen eveneens aandacht in de komende jaren, in het besef dat de literatuur de digitale wereld niet alleen afbeeldt en bevestigt maar ook bekritiseert en zelfs mee bedenkt.

Literatuur

Alexenberg, Melvin L., *The Future of Art in a Postdigital Age. From Hellenistic to Hebraic Consciousness*. Bristol & Chicago, Intellect Books, 2011.

Bakker, Niels, *Digitaal literair lezen, doen we het al? Een eerste inventarisatie van het digitale literaire leesgedrag onder de Nederlandse bevolking*. Amsterdam, Stichting Lezen, 2010a.

- Bakker, Niels, 'Taal op drift, chaos in het hoofd. Een empirisch onderzoek naar het lees- en interpretatieproces van de digitale poëzie van Tonnu Oosterhoff', in: *Spiegel der Letteren*, 52, 2010b, 4, 423-443.
- Vanden Berghe, Ruben, 'De gifangels van de surfer. De digitale informatievloed in Tonnu Oosterhoffs *Op de rok van het universum*', in: *Spiegel der Letteren*, 63, 2021, 3, 243-268.
- Berry, David M. en Michael Dieter (red.), *Postdigital Aesthetics. Art, Computation and Design*. New York, Palgrave Macmillan, 2015.
- Bluijs, Siebe, Jeroen Dera en David Peeters, 'Digitale literatuur in de Lage Landen. Een nieuwe historische en institutionele benadering', in: *Spiegel der Letteren*, 64, 2022, 1, 51-78.
- Bolter, Jay en Richard Grusin, *Remediation. Understanding New Media*. Cambridge, MIT Press, 1999.
- boyd, danah en Kate Crawford, Kate, 'Critical Questions for Big Data', in: *Information, Communication & Society*, 15, 2012, 5, 662-679.
- Bray, Joe, Alison Gibbons en Brian McHale (red.), *The Routledge Companion to Experimental Literature*. New York, Routledge, 2012.
- Carr, Nicholas, *The Shallows. What the Internet is Doing to Our Brains*. New York, W.W. Norton & Company, 2010.
- Cramer, Florian, 'What is Post-Digital?', in: *APRJA*, 3, 2014, 1, 11-24.
- Van Dijck, José, 'Datafication, Dataism and Dataveillance. Big Data between Scientific Paradigm and Ideology', in: *Surveillance & Society*, 12, 2014, 2, 197-208.
- Van Dijck, José, Thomas Poell en Martijn de Waal, *The Platform Society*. Oxford, Oxford University Press, 2018.
- Groenewegen, Hans, 'Gedicht neemt lezer in regie. Door een webgedicht van Tonnu Oosterhoff nader beschouwd', in: *Nederlandse Letterkunde*, 7, 2002, 4, 252-266.
- Helleman, Frank, *Mediatisering en literatuur. Een moderne, mediavergelijkende literatuurgeschiedenis*. Leuven/Amersfoort, Acco, 1996.
- Jordan, Spencer, *Postdigital Storytelling. Poetics, Praxis, Research*. London, Routledge, 2019.
- Malabou, Catherine, *What Should We Do With Our Brain?* New York, Fordham University Press, 2018.
- Manovich, Lev, *The Language of New Media*. Cambridge, MA, MIT Press, 2001.
- Mayer-Schönberger, Viktor en Kenneth Cukier, *Big Data. A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think*. New York, Houghton Mifflin Harcourt, 2013.
- Passchier, Reijer, *Artificiële intelligentie en de rechtsstaat. Over verschuivende overheidsmacht, Big Tech en de noodzaak van constitutioneel onderhoud*. Amsterdam, Boom, 2021.
- Rasch, Miriam, *Zwemmen in de oceaan*. Amsterdam, De Bezige Bij, 2017.

- Sjklovski, Viktor, *De paardesprong. Opstellen over literatuur*. Haarlem, De Haan, 1982 [1917].
- Tabbi, Joseph (red.), *Post-Digital. Dialogues and Debates from Electronic Book Review*. London, Bloomsbury, 2020.
- Van de Ven, Inge, *Big Books in Times of Big Data*. Leiden, Leiden University Press, 2019.
- Wark, McKenzie, *Capital Is Dead. Is This Something Worse?* London, Verso, 2019.
- Zuboff, Shoshana, *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. Londen, Profile Books, 2019.

Over de auteurs

Lars Bernaerts doceert moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Gent. Samen met Hans Vandevoorde en Bart Vervaeck richtte hij het Studiecentrum voor Experimentele Literatuur (UGent-VUB) op. Zijn onderzoek en publicaties richten zich op narratieve theorie, experimentele en neo-avant-gardistische literatuur, de romancyclus en het literaire hoorspel. Met Siebe Bluijs stelde hij recent het boek *Luisterrijk der letteren* (2019) samen; met Jarmila Mildorf de studie *Audionarratology* (2021) en met Vincent Broqua en Sabine Müller een themanummer (2023) over de politiek van de neo-avant-garde.

E-mail: lars.bernaerts@ugent.be

Siebe Bluijs is universitair docent aan de Tilburg Center of the Learning Sciences van Tilburg University, waar hij onderzoek doet naar digitalisering en literatuur(onderwijs). Zijn proefschrift, voltooid aan de Universiteit Gent, schijnt licht op het naoorlogse literaire hoorspel in de Lage Landen. Met Bram Ieven stelde hij *Vluchtlijnen van de poëzie. Over het werk van Jeroen Mettes* (2021) samen. Met Inge Arteel, Lars Bernaerts en Pim Verhulst maakte hij de bundel *Tuning in tot the Neo-Avant-Garde. Experimental Radio Plays in the Postwar Period* (2021).

E-mail: S.V.Bluijs@tilburguniversity.edu

Inge van de Ven is als universitair docent cultuurwetenschappen verbonden aan Tilburg School of Humanities & Digital Sciences. Haar monografie *Big Books in Times of Big Data* verscheen in 2019. *Digital Culture and the Hermeneutic Tradition. Suspicion, Trust & Dialogue*, geschreven samen met Lucie Chateau, zal binnenkort verschijnen bij Routledge. Eerder was zij Marie Skłodowska-Curie fellow aan de University of California Santa

Barbara en Junior Core Fellow aan het Institute for Advanced Studies in Boedapest. Haar onderzoek richt zich op de digitale hermeneutiek en op transformaties van aandacht in literatuur en nieuwe media.

E-mail: I.G.M.vdVen@tilburguniversity.edu

Noten

1. Alexenberg (2011); Cramer (2014); Berry & Dieter (2015).
2. Bolter & Grusin (1999).
3. Zie Van Dijk e.a. (2016) over platformisering; Passchier (2021) over het recht; en Zuboff (2019); Wark (2019) over de economie.
4. Sjklovski (1917); Rasch (2017).
5. Jordan (2020), 16; zie ook Tabbi (2020).
6. Hellemans (1996).
7. Malabou (2018).
8. Mayer-Schönberger & Cukier (2013), 49.
9. Bolter & Grusin (1999).
10. boyd & Crawford (2012).
11. Van Dijck (2014).
12. Manovich (2001), 218.
13. Zie bijvoorbeeld Groenewegen (2002); Vanden Berghe (2021); Bluijs e.a. (2022); Van de Ven (2019). Niels Bakker onderzocht in 2010 voor Stichting Lezen het fenomeen van digitaal literair lezen (Bakker 2010a) en schreef over de digitale poëzie van Tonnus Oosterhoff vanuit een empirisch perspectief (2010b).
14. Bakker (2010a).
15. Voor een introductie tot dergelijke genres, zie de betreffende hoofdstukken in *The Routledge Companion to Experimental Literature* (Bray, Gibbons & McHale 2012).